

Socio-Economic Landscape of Ordubad City in Archive Documents of the Safavid Period

¹ Nilgün Məmmədova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206008>

Abstract: The article examines the socio-economic structure of the city of Ordubad based on various archival documents from the Safavid period. The aim of the study is to restore the real historical picture of Ordubad's social stratification, the structure of the city economy, the essence of tax policy and artisan-trade relations within the Safavid administrative system. The methods used in the study are based on comparative-historical analysis, documentary approach, source study methods and economic history methodology. The study shows that Ordubad was a developed urban center during the Safavid period due to its location on important branches of the Silk Road, where artisan guilds, market infrastructure, sericulture and irrigation systems played a leading role in the economic life of the city. The archival materials also show that the city's population formed a complex structure consisting of various social strata - distinguished artisan associations, merchants, agricultural producers, official circles serving the state and landowners of the Khass-i-Humayun. Tax registrations and property documents prove that both state-owned land and private property relations are widespread in Ordubad.

Keywords: *Ordubad, Safavids, social life, archival documents*

¹ Mammadova, N. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: mmmmdovanilgun762@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0753-5744>

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜ ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ ORDUBAD ŞƏHƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI MƏNZƏRƏSİ

¹ Nilgün Məmmədova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206008>

Xülasə: Məqalədə Səfəvilər dövrünə aid müxtəlif arxiv sənədləri əsasında Ordubad şəhərinin sosial-iqtisadi quruluşu araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi Səfəvi idarəetmə sistemi çərçivəsində Ordubadın sosial təbəqələşməsi, şəhər təsərrüfatının strukturu, vergi siyasətinin mahiyyəti və sənətkarlıq-ticarət əlaqələrinin real tarixi mənzərəsini bərpa etməkdir. Araşdırma zamanı istifadə edilmiş metodlar müqayisəli-tarixi təhlil, sənədsünaslıq yanaşması, mənbəşünaslıq üsulları və iqtisadi tarix metodologiyasına əsaslanır. Aparılan araşdırma göstərir ki, Ordubad Səfəvi dövründə İpək Yolunun mühüm qolları üzərində yerləşməsi səbəbilə inkişaf etmiş şəhər mərkəzi olmuş, burada sənətkarlıq loncaları, bazar infrastrukturu, ipəkçilik təsərrüfatı və suvarma sistemi şəhərin iqtisadi həyatında aparıcı rol oynamışdır. Arxiv materialları həmçinin göstərir ki, şəhərin əhalisi sosial baxımdan müxtəlif təbəqələrdən – möhtərif sənətkar birlikləri, tacirlər, kənd təsərrüfatı istehsalçıları, dövlətə xidmət edən rəsmi zümrələr və xassə-yi-hümayun torpaq sahiblərindən ibarət kompleks bir struktur formalaşdırmışdır. Vergi qeydiyyatları və mülkiyyət sənədləri Ordubadda həm dövlətə məxsus torpaq sahələrinin, həm də xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin geniş yayılmış olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: *Ordubad, Səfəvilər, sosial həyat, arxiv sənədləri*

Giriş

Səfəvilər dövrünə aid “müfəssəl dəftərlər”, “icmal dəftərləri”, vergi siyahıları, əmlak qeydləri, sərhəd təsvirləri və müxtəlif idarəetmə sənədləri Ordubadın təsərrüfat həyatı, demoqrafik strukturu və sosial təbəqələşməsi haqqında geniş məlumat verir. Bu sənədlər şəhərin kənd təsərrüfatı istehsalı, ipəkçilik, toxuculuq, sənətkarlıq sahələrinin həcmi, karvansara və bazar sisteminin fəaliyyəti, eyni zamanda vergi öhdəlikləri və mülkiyyət quruluşu haqqında mühüm faktları üzə çıxarmağa imkan yaradır.

XVI–XVII əsrlər Səfəvi dövlətinin idarəçilik mədəniyyətinin güclü inkişaf mərhələsi kimi səciyyələnir. Mərkəzləşdirilmiş idarə üsulunun formalaşması, ticarət yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, vergi sisteminin yenilənməsi və şəhər təsərrüfatının dövlət nəzarətinə alınması

¹ Mammadova, N. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: mmmdovanilgun762@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0753-5744>

nəticəsində Azərbaycan şəhərlərində sosial-iqtisadi həyat yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu baxımdan, Səfəvilər dövrü arxiv sənədləri – müfəssəl dəftərlər, təhrir dəftərləri, divan dəftərləri, fərmanlar, buyruqlar və mülk-has sənədləri Ordubad şəhərinin həmin dövrdəki sosial-iqtisadi strukturunu öyrənmək üçün zəngin və etibarlı mənbələrdən sayılır.

Ordubadın sosial-iqtisadi strukturunu və inzibati təşkili

Ordubad, strateji yerləşməsi, İpək Yolunun əsas qollarından biri üzərində dayanması, sənətkarlıq mərkəzi kimi inkişafı və yüksək urbanizasiya səviyyəsi ilə Səfəvi hakimiyyətinin xüsusilə diqqət yetirdiyi bölgələrdən biri olmuşdur. Şəhərin iqtisadi həyatında bazar, karvansara, çarşı, bağ-bağat sistemi, ipəkçilik təsərrüfatı, suvarma infrastrukturu və sənətkar birlikləri (əyan-sənətkar loncaları¹) əsas rol oynamışdır (Əliyev, 2014, p. 82).

Aşağıdakı məqalədə Səfəvi dövrü arxiv sənədləri əsasında Ordubad şəhərinin sosial-iqtisadi mənzərəsi araşdırılır, vergi siyasətinin xüsusiyyətləri, mülkiyyət formaları, şəhər əhalisinin sosial təbəqələşməsi və yerli idarəetmə strukturlarının fəaliyyəti elmi təhlil olunur. Eyni zamanda, dövrün aparıcı siyasi fiqurlarının – xüsusilə Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, habelə dövlət divan aparatının rəhbərlərinin islahatları Ordubadın urban inkişafı kontekstində şərh edilir (Minorsky, 1943, p. 117; Münşi, 1629/1971, pp. 652–653).

Təhrir dəftərləri əhalinin, təsərrüfatların, mülkiyyət bölgüsünün və vergitutma sisteminin dəqiq qeydiyyatını əks etdirən sənədlərdir. 1593-1594 və 1727-ci illərin müfəssəl² dəftərlərində Ordubad nahiyəsinin kəndləri, bağ sahələri, ipəkçilik təsərrüfatı, su dəyirmanları, bostan yerləri və ticarət obyektləri ayrıca təsvir olunur.

Mövcud tədqiqatlar əsasən Naxçıvan bölgəsinin ümumi tarixini əhatə edir, lakin Ordubadın sosial-iqtisadi həyatının Səfəvi arxiv sənədləri əsasında sistemli şəkildə araşdırılması hələ də kifayət qədər geniş işlənmemişdir. Bu məqalə Ordubad şəhərinin XVI–XVIII əsrlərdəki iqtisadi və sosial strukturunu arxiv məlumatları əsasında rekonstruksiya edərək, Səfəvi dövrü regional iqtisadi siyasətinin lokal səviyyədəki təzahürlərini müəyyənləşdirir.

Səfəvi divanında çalışan yüksək vəzifəli dövlət adamları – vəzir, mustoufi³ (müstövfi), mühərdar⁴ (möhürdar) və mirzələr tərəfindən tərtib olunan sənədlərdə Ordubadın iqtisadi-fiskal yükü, vergi

¹ Orta əsrlər dövründə Avropada və Osmanlı dövlətində eyni peşəyə mənsub olan sənətkar və tacirlərin qurduğu təşkilatdır

² Mənbələrdə bu dəftərlər "ətraflı təhrir" (siyahıyaalma) dəftərləri kimi də təsvir olunur.

³ "Müstövfi" sözünün mənası maliyyə naziri, xəzinədar və ya dövlət büdcəsini idarə edən vəzifəli şəxs deməkdir. Bu termin, xüsusilə tarixi kontekstdə, İranda Elxanilər və Qacarlar dövründə "vilayətlərin xəzinədarı" mənasında işlənmişdir.

⁴ Səfəvi dövlət aparatında və ümumən orta əsr Şərq idarəçilik sistemində **ən mühüm saray-vəzifələrindən biri idi**.

güzəştləri, bəzi ərazilərin “xassə-yi-hümayun¹”a daxil edilməsi barədə ətraflı məlumat verilir (Səfərlı & Xəlilov, 2024, pp. 103–105).

Xüsusilə Şah Abbasın ipək ticarətini dövlət nəzarətinə keçirməsi (1603–1605) Ordubad iqtisadiyyatını xeyli canlandırmışdır. Çünki Ordubad ipəyi Şərqi Anadolu, İran və Qafqaz bazarlarında yüksək keyfiyyətinə görə seçilirdi (Səfərlı & Xəlilov, 2024, p. 114).

Səfəvi dövlətinin inzibati bölgüsünə görə Ordubad XVI əsrdən etibarən Naxçıvan bəylərbəyliyiinin tərkibində mühüm mahal mərkəzi kimi çıxış edirdi. Arxiv dəftərlərində şəhərin “Ordubad nahiyəsi” və ya “Ordubad mahalı” kimi qeydlərinə rast gəlinir. Bu qeyd inzibati baxımdan şəhərin təkcə ticarət mərkəzi deyil, həm də kənd-şəhər təsərrüfat regionunun idarəetmə mərkəzi olduğunu göstərir (Rzayev, 2024, p. 49).

İqtisadi fəaliyyət, sənətkarlıq və ticarət infrastrukturu

Demoqrafik göstəricilərin dəqiq rəqəmləri salnamə və arxiv dəftərlərində tam şəkildə əks olunmasa da, mənbələr Ordubadın XVI–XVIII əsrlər ərzində stabil və çoxşaxəli əhali strukturuna malik olduğunu göstərir. Vergi dəftərlərində müxtəlif sosial təbəqələr – “rəiyyət”, “sənətkar”, “tacir”, “bəzzaz”, “nəccar”, “hərrad”, “baqqal”, “ipəkçi” və s. ayrıca qeyd olunur ki, bu da şəhərin sosial strukturunda sənətkarlıq və ticarət qruplarının ağırlığını sübut edir (Salamzadə, 1983, p. 141).

Səfəvilər dövründə torpaq münasibətləri şəhərin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edirdi. Arxiv sənədlərinə əsasən Ordubad mahalında torpaq əsasən üç kateqoriyaya bölünürdü:

1. **Xassə torpaqları** – dövlət xəzinəsinə məxsus ərazilər
2. **Tıyul torpaqları** – hərbi xidmət qarşılığında verilən torpaq mülkiyyəti
3. **Vəqf torpaqları** – dini və xeyriyyə müəssisələrinin istifadəsində olan torpaqlar

“İcmal dəftərləri”ndə Ordubad kənd və bağlarının məhsuldarlığı, bostanların sayı, suvarılan sahələrin ölçüləri və üzüm bağlarının həcmi dəqiq təsvir olunur. Bu məlumatlar göstərir ki, şəhərin əsas təsərrüfat sahələri ipəkçilik, üzümçülük, bağçılıq və dənli bitkilərin yetişdirilməsi idi (Səfərlı & Xəlilov, 2024, pp. 88–89).

Vergi siyasəti isə əsasən aşağıdakı forma ilə aparılırdı:

- **Cizyə** – qeyri-müsəlman əhəlinin vergi öhdəliyi
- **Xərac** – torpaqdan istifadə vergisi
- **Bac və rüsumlar** – bazar, karvansara, dükanlardan toplanan gəlirlər

¹ Səfəvi dövləti də daxil olmaqla bir çox Şərq monarxiyalarında **birbaşa hökmdarın şəxsi mülkiyyəti və gəlir mənbəyi** sayılan xüsusi torpaq və təsərrüfat kompleksidir.

- **Bəhrə** – suvarma sistemləri üzrə vergi
- **İpək vergisi** – ipək istehsalının dövlət nəzarətinə keçməsi ilə artırıldı

Səfəvi arxiv dəftərlərində Ordubadın ipək vergisinin Naxçıvan bölgəsinin digər mahallarına nisbətən daha yüksək olduğu qeyd edilir ki, bu da şəhərdə ipəkçiliyin aparıcı iqtisadi sahə olduğunu göstərir.

Ordubad orta əsr sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Arxiv sənədləri və tədqiqatlar aşağıdakı sahələrin daha inkişaf etmiş olduğunu göstərir:

- **İpəkçilik və toxuculuq**
- **Misgərlik və dəmirçilik**
- **Dulusçuluq və qab-qacaq istehsalı**
- **Təzə öyrənilmiş kəhriz sisteminə bağlı su mühəndisliyi və bağçılıq sənətləri**
- **Ədviyyat və quru meyvə ticarəti**

Sənətkar dəstələrinin (“əsnaf¹”) vergi siyahılarında ayrıca qeyd olunması onların dövlət nəzarəti altında fəaliyyət göstərdiyini sübut edir. Ordubad ipəyi və Ordubad gil qabları XVI–XVII əsrlərdə Şərq ticarətində müəyyən tanınırlığa malik olmuşdur (Matthee, 2012, p. 77).

Səfəvilər dövründə Ordubad karvan yollarının kəsişmə nöqtələrindən biri idi. Şəhərdə fəaliyyət göstərən karvansaralar, dükənlər və bazarlar ticarətin əsas infrastrukturunu təşkil edirdi. Ordubad bazarında aşağıdakı ticarət məhsullarının üstünlük təşkil etdiyi qeydə alınır:

- xam ipək
- toxuculuq məmulatları
- meyvə və quru meyvə
- mis və dəmir məmulatları
- kənd təsərrüfatı malları

Ordubadın Şamaxı, Təbriz, Naxçıvan və Culfa ticarət xətti ilə sıx bağlı olması arxiv qeydlərində öz əksini tapır. Şəhərin Culfa vasitəsilə beynəlxalq ticarətə çıxışı Ordubad tacirlərinin İran, Anadolu və Qafqaz bazarlarında fəallığını artırmışdır.

Ordubadın iqtisadi həyatının mühüm elementi kəhriz suvarma sistemləri olmuşdur. Arxiv sənədləri və müasir tədqiqatlar göstərir ki, XVI–XVIII əsrlərdə şəhərin bağçılıq və əkinçilik təsərrüfatının

¹ *Əsnaf (ərəbcə – “sinif, zümrə”) orta əsr Şərq şəhərlərində: sənətkarların, tacirlərin, kiçik istehsalçıların, peşə sahiblərinin müəyyən qayda-qanunla birləşdiyi peşə birliklərini, həmçinin bu birliklərin üzvlərini ifadə edir.*

davamlılığı məhz bu kəhriz şəbəkəsinin mövcudluğu ilə bağlı idi (Səfərli & Xəlilov, 2024, pp. 87–88).

Kəhrizlər üzərindən yığılan su vergiləri (“bəhrə¹”) həm dövlət xəzinəsinə, həm də yerli idarəetməyə mühüm gəlir gətirirdi. Bu fakt Ordubadın su təsərrüfatının iqtisadi əhəmiyyətini bir daha sübut edir (Rzayev, 2024, pp. 51–53).

Nəticə

Səfəvilər dövrünə aid arxiv sənədlərinin təhlili Ordubad şəhərinin XVI–XVIII əsrlərdə regional iqtisadi sistemdə mühüm yer tutduğunu göstərir. Şəhərin sosial-iqtisadi həyatında ipəkçilik, ticarət və sənətkarlıq sahələri aparıcı rol oynamış, kəhriz sistemi isə kənd təsərrüfatı istehsalının əsas təminatçısı olmuşdur. Torpaq mülkiyyəti, vergi sistemi və bazar infrastrukturunu Ordubadın iqtisadi inkişafını müəyyənləşdirən əsas elementlər kimi çıxış etmişdir. Səfəvi idarəetmə aparatı ilə şəhər təsərrüfatı arasındakı qarşılıqlı münasibətlər isə Ordubadın həm iqtisadi, həm də inzibati baxımdan regionun ən mühüm mərkəzlərindən biri olduğunu ortaya qoyur.

Səfəvi dövrü arxiv sənədləri Ordubadın XVI–XVII əsrlərdə mühüm iqtisadi, ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olduğunu təsdiqləyir. Şəhərin sosial-iqtisadi həyatı Səfəvi idarəçilik aparatı ilə sıx bağlı olmuş, vergi siyasətindəki dəyişikliklər və dövlət nəzarətinin güclənməsi onun inkişaf trayektoriyasını müəyyən etmişdir. Ordubadın strateji mövqeyi, ipəkçilik ənənəsi, kosmopolit tacir mühiti və sənətkar loncaları Səfəvi urbanizasiyasının əhəmiyyətli komponentlərindən biri kimi çıxış etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Əliyev, İ. (2014). *Səfəvilər dövründə Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası*. Elm və Təhsil.

Hüseynov, Ə. (2020). *Səfəvi dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı: Vergi sistemi və təsərrüfat strukturu*. Qanun.

Matthee, R. (2012). *Persia in crisis: Safavid decline and the fall of Isfahan*. I.B. Tauris.

Minorsky, V. (1943). *Tadhkirat al-Muluk: A manual of Safavid administration*. Luzac & Co.

Münşi, İ. B. (1629/1971). *Tarix-i Alam-ara-yi Abbasi*. İntişarat-e Elmi. (Original work published 1629)

Rzayev, F. (2024). Ordubadın kəhriz sisteminin memarlığı. *Azərbaycan Memarlıq Araşdırmaları Jurnalı*, (2), 45–62.

Salamzadə, V. M. (1983). *Azərbaycan şəhərləri və şəhərsalma tarixi*. Elm.

Səfərli, H. F., & Xəlilov, T. (2024). *Ordubad rayonunun tarixi*. Orxan NPM.

¹ Bəhrə həm də suyun istifadəsi, mədən işləri, balıqçılıq, duz mədənləri, ipəkçilik kimi sahələrdə də tətbiq edilirdi.

Səfərli, H. F. (2009). *Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafiyası abidələri*. MBM.

Sümer, F. (1999). *Safevîler devletinin kuruluşu ve gelişmesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025